

УДК: 140.8:316.3

Зміст поняття «компенсація»: наближення до цілісного бачення

О.В. ПОПОВИЧ

Приазовський державний технічний університет, м. Маріуполь, Україна,

E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Авторське резюме

Зв'язок механізмів компенсації і культури широко вивчався в природничих науках про життя (життєтверджуючий фактор), психоаналізі (фактор самовдосконалення). Проте і сьогодні відбувається сегментація цього явища у різних наукових дискурсах і його реєстрація в філософських студіях має надати можливість якщо не сприйняття, то принаймні наближення до цілісного бачення, оскільки сучасне бачення культури є розумінням її цілісності, заснованої на широкому міждисциплінарному підході до її вивчення. Саме тому інтеграція поняття компенсації до філософського дискурсу сприяє гуманізації тих культурних практик, які є основою самовдосконалення і саморозвитку індивіда. Механізми компенсації формуються в межах об'єктів, що взаємодіють і мають зворотну дію на систему, в якій вони виникли. За певних умов може змінюватися напрямок їхнього розвитку. Пряма компенсація може бути перетворена в надкомпенсацію або в декомпенсацію. До змісту поняття «компенсація» належать як ознаки (характерні риси) людини, так і ознаки (характерні риси) культури як цілого. Компенсаційні процеси в культурі дозволяють, з одного боку, досягти стану рівноваги соціуму як динамічної системи, а з іншого – досягти можливого за конкретних умов рівня особистісної цілісності індивіда. Компенсація у більш широкому сенсі та компенсація як заміщення особистісної цілісності є діалектично пов'язаними процесами.

Ключові слова: компенсація, надкомпенсація, декомпенсація, адаптація, культуротворчість, самовдосконалення індивіда, саморозвиток особистості, культура.

The meaning of «compensation»: approaching the holistic vision

O.V. POPOVYCH

Privazovskiy state technical university, Mariupol, Ukraine, E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Abstract

The link between the mechanisms of compensation and culture has been intensely investigated in humanities, which study life (life-asserting factor) and in psychoanalysis (factor of self-perfection). However, this phenomenon is still being segmented in different scientific discourses and its reception in philosophic studies is to give a possibility if not to acknowledge it, then at least to draw near the comprehensive vision, as modern vision of culture is understanding of its integrity, based upon the wide inter-discipline approach to its study.

That is why integration of the notion of compensation into the philosophic discourse promotes humanization of the cultural practices, which are the basis of individual's self-perfection and self-development. The compensation mechanisms are formed within the objects, which interact and possess back reaction for the system they appeared. The direction of their development may change under some conditions. Direct compensation may be turned into overcompensation or de-compensation. The meaning of the notion of compensation includes the signs (characteristic features) of a person and the signs (characteristic features) of the entire culture. The compensation processes occurring in culture on the one hand allow to reach the state of equilibrium of the socium as a dynamic system and on the other hand they allow to reach the level of individual's personal integrity, it being possible under certain conditions. Compensation in a wider sense and compensation as substitute of personal integrity are dialectically interrelated processes.

Key words: compensation, overcompensation, de-compensation, adaptation, cultural creativity, individual's self-development, culture.

Постановка проблеми. Поняття «компенсація» широко використовується в біології, медицині, психології, корекційній педагогіці, соціології, політології, літературознавстві, культурології тощо. Разом з тим, для відтворення механізму функціонування суспільства та культури в ньому, науковий концепт компенсації має значний евристичний потенціал, ще не використаний повною мірою. Саме цим і обумовлюється актуальність теми дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Спеціальні дослідження компенсації у вітчизняних філософських студіях використовувалися недостатньо, незважаючи на те, що існує значна кількість наукових джерел у різних галузях знань, присвячених вивченню компенсаторних процесів у сферах творчої діяльності, у мистецько-творчій діяльності, у релігії тощо (І. Кант, Ф. Шіллер, Д. Дьйої, Г. Маркузе, І. Рецкер, А. Федоров, а також вітчизняні – М. Бровко, Л. Левчук, О. Оніщенко). Серед авторів таких

© О.В. Попович, 2014

праць учені-психологи А. Адлер, В. Бехтерев, Ш. Бюлер, Л. Виготський, З. Фрейд, Е. Фромм, К.-Г. Юнг та ін., заслугою яких є визначення існування компенсаторної функції як такої та подальшого дослідження механізмів психологічної компенсації. Хоча поняття «компенсація» є полісемічним, широке використання, навіть на рівні повсякденності, мають стандартні й широковживані значення: «компенсація» (compensation – від лат. compensation – врівноважувати) означає стратегію врівноваження почуття неповноцінності, розрізняють зверхкомпенсацію та надкомпенсацію. Дане значення було введено в психологію засновником індивідуальної психології А. Адлером [4, с.69]. Упродовж усього ХХ ст. питання, пов'язані з осмисленням специфіки формування почуттєвості як результату роботи компенсації, періодично з'являлися в науковій літературі. Низку цікавих конкретних спроб щодо вирішення цієї проблеми зробили А. Адлер, Л. Виготський, О. Залкінд, О. Зімкіна, Е. Ільєнков, Т. Ліппс, О. Литвак, О. Мещеряков, О. Рюле, В. Штерн, О. Щербина та ін.

Мета дослідження. Беручи до уваги термінологічне значення компенсації, ставимо за мету дослідження розглянути це поняття у його становленні і розвитку та зробити спробу подати цілісне бачення цього поняття з позицій філософського аналізу.

Виклад основного матеріалу. Порівняльний аналіз концепцій компенсації в психології, психоаналізі, науках про культуру засвідчує, що компенсація є «ядром» поняття цілісної особистості, а ідеї компенсації відводиться домінуюча роль. «Що мене не губить, робить мене сильнішим», – формулює своє бачення В. Штерн, указуючи, що зі слабкості виникає сила, з недоліків – здібності [5, с.127]. Підкреслюючи складність процесу компенсації, В. Штерн стверджує: «Ми не маємо жодного права робити висновки через встановлену ненормальність тієї чи іншої властивості про ненормальності її носія так само, як неможливо встановлену ненормальність особистості зводити до поодиноких властивостей як єдиної першопричини» [5, с.127].

Почуття або усвідомлення малоцінності, яке виникає в індивіда через дефект, дає йому змогу оцінити особливість своєї життєвої позиції, що стає головною рушійною силою психічного розвитку. Вченим О. Рюле встановлено, що компенсація, розвиваючи психічні явища передчуття та передбачення, а також їхні діючі фактори, зокрема пам'ять, інтуїцію, уважність, чуттєвість, інтерес – тобто, всі психічні моменти посиленою мірою, приводить до створення надздоров'я у хворому організмі, до вироблення надповноцінності з неповноцінності, до перетворення дефекту в обдарованість, здатність, здібність, талант. Демосфен, який страждав через ваду мовлення, стає най-

видатнішим оратором Греції. Про нього розповідають, що він оволодів своїм мистецтвом, навмисно збільшуючи свій природний дефект, посилюючи і примножуючи перешкоди. Він вправлявся у виголошенні промови, наповнюючи рот камінцями і намагаючись подолати шум морських хвиль, що заглушали його голос. «Se non e vero, e ben trovato» («Якщо це не правдиво, то гарно вигадано»), як мовить італійська приказка.

Шлях у довершеність лежить через подолання перешкод, ускладнення функції є стимулом до її підвищення. Про мудрість сліпих говорив ще Соломон. Йому належать слова: «Сліпий не робить жодного кроку, не дослідивши ґрунт, на який він ступає». З античної літератури відомо, що багато великих поетів давнини – наприклад Гомер, спартанський законодавець Лікурґ – були сліпими, а деякі мислителі Стародавньої Греції – Демокрит, Діодор – свідомо осліплювали себе, щоб цілком віддатись розумовому спогляданню. Так само звернімося до біографій митців, які стали символами класичного мистецтва, науки сучасної цивілізації і культури. Наприклад, художник Ф. Гойя, композитор Л. Бетховен, психотерапевт М. Еріксон, сліпоглухонимий О. Суворов, який став ученим і професором. Заїка К. Демулен був видатним оратором, та згадаємо про «камінці» Демосфена; сліпоглухоніма О. Келлер – відомою письменницею, проповідницею оптимізму.

Наведена вище концептуальна ідея компенсації була доволі революційною для того часу і викликала гостру полеміку, особливо стосовно спроб О. Рюле синтезувати вчення про особистість з філософською та соціологічною системами. Науковці вбачають у компенсації своєрідний резерв у функціонуванні почуттів людини, обтяженої вадами, і таке розуміння цієї психологічно-філософської категорії є доволі поширеним у дослідницькій літературі. Щоправда, до цього часу не створено вичерпної і всеохоплюючої теорії компенсації, але в низці окремих царин органічного життя ці явища вивчені настільки ґрунтовно, практичне використання їх настільки значне, що ми з повним правом можемо говорити про компенсацію як про встановлений факт у житті людини.

Отже, наведене вище дає підстави стверджувати, що можливість досягнення певних істин теорії компенсації визнається багатьма вченими. Аналіз понятійно-категоріального апарату концепцій засвідчує, що інтеграція поняття компенсації до філософського дискурсу сприяє гуманізації тих соціально-культурних практик, які є основою самовдосконалення і саморозвитку індивіда.

У цьому зв'язку необхідно звернутись до вивчення особистісних детермінант творчої діяльності, яка засновується на висхідних концептах функціональної системи розвитку

креативної функції як компенсаторного механізму культуротворчості. З огляду на психоаналітичну концепцію природи репресивних функцій культури, викладену в відомій роботі З. Фрейда «Майбутнє однієї ілюзії», де автор надає культурі наступного визначення: культура є всім тим, «чим людське життя вивиснується над своїми тваринними умовами і чим воно відрізняється від життя тварин» [6, с. 481]. Психоаналітична інтерпретація функцій культури передбачає розрізнення двох аспектів. Перший охоплює всі отримані людьми знання й уміння, що дають можливість опанувати сили природи й отримати від неї матеріальні блага для задоволення життєвих потреб. Інший – всі необхідні установки впорядкування міжособистісних стосунків, насамперед пов'язаних із розподілом функцій домінації. Засновник психоаналізу відкриває феномен взаємозалежності бажань та примусу, який приводить у дію репресивні механізми культури. Оскільки, на його думку, основу суспільства складає задоволення первинних потреб індивіда, на цьому підґрунті виникає об'єктивне значення міжособистісних стосунків, в яких бажання і прагнення, але не сама людина, стають елементом системи символічного та уречевленого обміну.

Як наголошує З. Фрейд, кожна окрема людина є апіорі ворожою до культури, оскільки остання зумовлює принесення людиною жертв у вигляді примусової праці та відмови від первісних потягів інцесту, канібалізму та бажання вбивства [6, с.485]. Відмова від первісних імпульсів засвідчує, що розвиток людської психіки йде в напрямку переходу зовнішнього примусу всередину та його інтеграції в структуру «Над-Я». Реалізація цього процесу перетворює людей із супротивників культури на її носіїв.

Принагідно слід визнати, що ставлення в пострадянському науковому просторі до філософського спадку З. Фрейда на зламі тисячоліть суттєво змінилося і трансформувалося від нищівно критичного заперечення до об'єктивно-наукового дослідження. Важливими, на нашу думку, є погляди сучасного естетика Л. Левчук стосовно теорії З. Фрейда. Дослідниця у своїй роботі «Західноєвропейська естетика XX століття» (1997) певну увагу приділила життєвим і творчим шляхам відомих теоретиків у царині культури, зокрема З. Фрейда, К.-Г. Юнга, А. Адлера та ін. Це дало змогу, так би мовити, «олюднити» загальні уявлення про динаміку філософської думки того періоду, відтворити тогочасну атмосферу інтелектуального, політичного, суспільного життя. Беручи до уваги цю тезу, одна із провідних дослідниць психоаналізу як феномену сучасної культури Л. Левчук (монографії «Психоаналіз та художня творчість» (1980); «Психоаналіз: від несвідомого до «втоми від свідомості» (1989) констатує, що з ім'ям К.-Г. Юнга пов'язана тенденція «переключення психоа-

налізу» на значно ширше коло загальнокультурних проблем [3, с.76]. Загалом українська дослідниця і теоретик культури констатує, що тенденції розвитку європейської естетики і практики західного мистецтва, а також психоаналітичних постфрейдистських концепцій виражають «невдоволеність культурою», яка знаходить парадоксальне вираження в мистецько-творчому процесі. Відтак констатуємо, що психоаналітичні розробки є важливим підґрунтям для осмислення механізмів компенсації в структурах індивідуальної та колективної форм свідомості та її виявлення в діях і феномені творчості. Огляд рецепції теоретичних проблем компенсації продовжимо звертаючись до юнгіанської версії психоаналізу. Наступник З. Фрейда на чолі Світової спілки психоаналізу, його учень і одночасно теоретик, який сформулював альтернативу фрейдистській концепції психоаналізу К.-Г. Юнг у своїй праці «Психологія несвідомого» зробив висновок, що процеси несвідомого перебувають у компенсаційному зв'язку із свідомим. На його думку, термін «компенсаційний» є найбільш адекватним, оскільки свідоме та несвідоме не протилежні один одному, а взаємно доповнюються до цілого (Самості), а «несвідомі процеси, що компенсують свідоме «Я», містять у собі всі ті елементи, які потрібні для саморегулювання цілокупної психіки» [7, с.240-244]. Розвинута свідомість – це функція «відносин, яка переміщує індивіда в стан непорушної єдності зі світом, і колізії, що виникають на цьому етапі, стають колективними проблемами, котрі потребують колективної, а не тільки індивідуальної компенсації» [7, с.243].

Поняття компенсації набуло фундаментального значення в психоаналітичній теорії А. Адлера, де компенсація ілюструє характеристики особистості й розглядається як головний механізм, що приводить індивіда (за рахунок уявлень або дій) до усвідомлення своєї неповноцінності. Важливим моментом теорії Адлера є те, що, на його думку, невротичне відчуття неповноцінності відповідає неповноцінності якогось його органу, наслідком чого є утворення допоміжної конструкції (фікції), у якій неповноцінність урівноважується. Фікція як психологічна система спрямована на перетворення неповноцінності в надцінність. Як вважають науковці, механізми захисту, що попереджують дезорганізацію поведінки, свідомості та психіки в цілому, мають спільні риси, вони діють у підсвідомості, деформуючи або фальсифікуючи дійсність аж до ситуацій фрустрації, психотравми, стресу. Водночас компенсація, як один з механізмів психологічного захисту, поширюється й на ті дії, які індивід усвідомлює, – дії, що дають змогу зменшити напругу, котра виникає при неможливості досягнення певної мети шляхом заміни цієї мети на іншу. Активність за умов заміщення одного

виду діяльності іншим звільняє людину від визнання своєї неповноцінності, неспроможності, тобто компенсація в такому разі виступає формою захисту від комплексу неповноцінності (гіперкомпенсація).

Як зазначає Ф. Березін, механізм компенсації є спробою замінити реальну або уявну ваду, дефект іншою якістю, насамперед за допомогою присвоєння собі якостей, цінностей, поведінкових характеристик іншої особи. При цьому обрані цінності, думки або характеристики беруться без аналізу і тому не стають частиною самої особи [2]. Таке розуміння компенсації бачиться наближеним до біології. В цьому випадку під компенсацією розуміється спроможність організму відшкодовувати недорозвинуті чи порушені функції шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій. Аналіз функцій компенсації у випадках вад від народження або отриманих вад розвитку, зокрема підвищення чутливості одних аналізаторів при втраті чутливості інших, як, наприклад, надзвичайний розвиток слухових і тактильних аналізаторів у сліпих або відчуття вібрації у глухих, вказує на існування двох типів компенсації психічних функцій – внутрішньосистемної та міжсистемної. Згідно з даними сучасних анатомічно-соматичних теорій компенсації встановлено, що існують чисельні механізми захисту організму, спрямовані на попередження, стримування або ліквідацію патологічного процесу. Врівноваження нерозвинених або порушених функцій здійснюється шляхом використання збережених або перебудови частини порушених функцій. При цьому стає можливим включення у процес нових нервових структур, які раніше не брали участі в її здійсненні. Ці структури функціонально поєднуються на засадах виконання спільного завдання. Згідно з концепцією П. Анохіна, при створенні нової функціональної системи вирішальною є оцінка результатів спроб організму виділити дефект (т. з. «зворотна аферентація») [1, с.28-41].

Ідея надкомпенсації була висловлена Л. Виготським у теорії соціокультурного розвитку. Творча діяльність становить фундамент реалізації індивідуальних прагнень особистості до визнання у суспільстві, до якого вона належить. З урахуванням цього дослідники розрізняють різні типи компенсації, з яких найбільш прийнятні три типи: надкомпенсація, пряма компенсація та декомпенсація або згасаюча компенсація.

Надкомпенсація є внутрішньою активністю, яка врівноважує зміни, призводячи до нового стану динамічної рівноваги. Цей новий стан соціокультурного розвитку особистості спричиняє зростання рівня впорядкованості та складності організації динамічної системи, яка призвела в дію механізми культуротворення. У

культурі надкомпенсація пов'язана з неадаптивними формами активності, вона здійснюється переважно за рахунок вторинної, додаткової компенсації її творчих форм.

Пряма компенсація спрямована на врівноваження змін у динамічній системі, її наслідком є новий стан динамічної рівноваги, збереження цілісності системи на попередньому рівні її організації та впорядкованості. Пряма компенсація в соціумі і культурі є реальною компенсацією, адаптивною за ознаками, вона сприяє особистісному росту індивіду.

Декомпенсація є також внутрішньою активністю динамічної системи. Вона спрямована на врівноваження змін у системі, що розбалансовують її та приводять до нового стану динамічної рівноваги на більш елементарному рівні впорядкованості, складності та організації.

Специфіку таких процесів, як компенсація, що відображаються у цьому ж понятті, неможливо зрозуміти, не звертаючись до фундаментальних принципів філософії та теорій, де ці принципи описуються. Серед них – теорія віддзеркалення і теорія систем, на ґрунті яких можна визначити головні риси, притаманні функції компенсації, а саме: спрямованість динамічних систем на збереження певної рівноваги або її розбудову за допомогою особливих механізмів; на поновлювання цілісності, сталості, що порушуються зовнішніми впливами та внутрішніми змінами. Відповідно поняття «компенсація» ми розуміємо як процес розміщення, врівноваження будь-чого.

Висновки. Отже, наближаючись до цілісного бачення поняття «компенсація», зробимо такі висновки.

Науковці вбачають у компенсації своєрідний резерв у функціонуванні почуттів людини, обтяженої вадами, і таке розуміння цієї психологічно-філософської категорії є доволі поширеним у дослідницькій літературі.

Механізми компенсації формуються в межах об'єктів, що взаємодіють і мають зворотну дію на систему, в якій вони виникли. За певних умов може змінюватися напрямок їхнього розвитку. Пряма компенсація може бути перетворена в надкомпенсацію або в декомпенсацію. До того ж, на нашу думку, ідея наявності напрямків адаптації за ознакою зміни рівнів організації системи може бути поширена на компенсаторні процеси в суспільстві, оскільки вони мають певну спрямованість (наприклад, етичну, естетичну, психологічну тощо). До змісту поняття «компенсація» належать як ознаки (характерні риси) людини, так і ознаки (характерні риси) культури як цілого. Компенсаційні процеси в культурі дозволяють, з одного боку, досягти стану рівноваги соціуму як динамічної системи, а з іншого – досягти можливого за конкретних умов рівня особистісної цілісності індивіда. Зрозуміло, що компенсація

у більш широкому сенсі та компенсація як заміщення особистісної цілісності є діалектично пов'язаними процесами. Зв'язок механізмів компенсації і культури широко вивчався в природничих науках про життя (життєстверджуючий фактор), психоаналізі (фактор самовдосконалення). Проте і сьогодні слід констатувати, що ми маємо справу із сегментацією цього явища у різних наукових дискурсах і його рецепція в філософських студіях має надати нам

можливість якщо не сприйняття, то принаймні наближення до цілісного бачення. На сьогодні поняття «компенсація» автором статті розуміється як процес врівноваження окремих функцій певної системи (природи, соціуму, культури та ін.), що дозволяє зберегти її цілісність і рівновагу.

Перспективи подальших наукових розробок: дослідження процесів компенсації в умовах сучасного суспільного розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем [Текст] / П. К. Анохин // Принципы системы организации функций. – М. : Наука, 1973. – С. 5–61.
2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека [Текст] / Ф. Б. Березин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 270 с.
3. Левчук Л. Т. Західноєвропейська естетика ХХ століття [Текст] / Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1997. – 224 с.
4. Оксфордский толковый словарь по психологии / под ред. А. Ребера. – М. : АСТ : Вече, 2002. – 592 с.
5. Соколова Н. Д. Дошкольное воспитание аномальных детей [Текст] / Н. Д. Соколова, Л. П. Носкова, О. П. Гаврилушкина. – М. : Просвещение, 1993. – 224 с.
6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии [Текст] // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Мн. : Попурри, 1997. – С. 481–525.
7. Юнг К. Г. Личное и сверхличное, или коллективное бессознательное [Текст] // Юнг К. Г. Психология бессознательного. – Мн. : Харвест; 1993. – С. 103–249.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2013

REFERENCES:

1. Anokhin P.K. Printsipialnye voprosi obshchey teorii funktsionalnih system (Fundamental questions of the general theory of functional systems). *Principi sistemi organizatsii funktsiy*. Moscow: Nauka, 1973, pp. 5–61
2. Berезin F.B. Psihicheskaya i psiofiziologicheskaya adaptatsia cheloveka (Psychic and psychophysiological adaptation of man). Leningrad: Izdatelstvo LGU, 1988, 270 p.
3. Levchuk L.T. Zahidnoevropeys'ka estetika XXstolit'ya (Western European aesthetics of the twentieth century). Kyiv : Libid', 1997, 224 p.
4. Oksfordskiy tolkiviy slovar' po psihologii / pod redaktsiey A. Reber. (Oxford Dictionary of psychology / ed. A. Reber). Moscow: AST : Vechе, 2002, 592 p.
5. Sokolova N.D. Doshkolnoe vospitanie anomalnih detey (Preschool education abnormal children). Moscow: Prosveshchenie, 1993, 224 p.
6. Freud Z. Budushchee odnoy illusii // Freud Z. Psihoanaliticheskie etudi (Future of an Illusion // Freud, Z. Psychoanalytic Studies). Minsk: Popurri, 1997, pp. 481-525.
7. Jung C.G. Lichnoe i sverhlichnoe, ili kollektivnoe bessoznatelnoe // Jung K.-G. Psohologia bessoznatelnogo (Personal and supra-personal or collective unconscious // Jung, C.G. Psychology of the Unconscious). Minsk: Harvest, 1993, pp. 103-249.

Попович Олена Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доктор філософії
Приазовський державний технічний університет
Адреса: 87500, м. Маріуполь, вул. Університетська, 7
E-mail: popovich_o_v@pstu.edu

Popovych Olena Victorivna – PhD in pedagogical sciences, associate professor, Full Prof.
Pryazovskiy state technical university
Address: 7, Univessitetskaya Str., Mariupol, 87500
E-mail: popovich_o_v@pstu.edu